

SAFEVİLER-MÜŞA'ŞAŞA ÇATIŞMASI: SİYASİ, MEZHEP VE SOSYAL DÖNÜŞÜMLER ÜZERİNE BİR ANALİZ

The Safavids-Musa'shasa Conflict: An Analysis of Political, Sectarian and Social Transformations

Der Konflikt zwischen den Safawiden und den Muscha'scha: Eine Analyse politischer, konfessioneller und sozialer Transformationen

Ayşe ATICI ARAYANCAN *

ÖZ

14.-15. yüzyıllarda ortaya çıkan Şii hareketler, bölgedeki politik, sosyal ve dini yapıları şekillendiren önemli dinamiklerdi. Hurufilik, Müşa'şalar, Ehl-i Haklar ve Safevîler gibi gruplar, sadece mezhepsel değerleri değil, aynı zamanda siyasal otoriteleri sorgulayan bir yaklaşım geliştirdiler. Bu hareketlerden Safevîler, özellikle Şah İsmail'in 1501 yılında iktidara gelmesinden sonra uyguladığı politikada devletin resmi mezhebi olarak İsnâaşeriyye'yi benimseyip, dini kimlik inşası ve toplumsal destek sağlama üzerine odaklandı. Bu süreç farklı mezheplerin ve etnik kimliklerin çatışmasına zemin hazırladı, bölgedeki dini ve siyasî dönüşümlerin temel taşlarını oluşturdu. Bu çatışma sürecinde Safevîler ve Müşa'şalar siyasî, sosyal ve kültürel koşullar bağlamında oluşan ve bu koşulların etkisiyle değişim ve dönüşüm geçiren hareketler oldu. Müşa'şalar ve Safevîler arasındaki rekabet, her iki grubun meşruiyet arayışlarını ve doktrin söylemlerini keskinleştirdi. Safevîler bölgenin genelinde iktidarı ele geçirirken Müşa'şalar Huveyze ve Irak-ı Arab gibi yerlerde halk arasında etkin propaganda yaparak kendi meşruiyetlerini sağlamaya çalıştılar. Sonuç olarak, bu dinamikler mezhepsel farklılıkların daha belirgin hale gelmesine ve siyasî etkileşimlerin artmasına yol açtı.

* Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ayseaticiarayancan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4232-2564.

Bu makalede, Safeviler ve Müşa'şaların karşılaŝtırılması yapılırken birkaç temel nokta üzerinden değerlendirilmeler yapılmaya çalışılacaktır. Bunlardan bir tanesi Safevî liderlerinin dini otoriteyi nasıl tesis ettikleri, ideolojik temelleri, İsnâaŝerriyye ŝılıęini kabul ettirmek için yapılan uygulamalar, siyasi ittifak kurma becerileri ve destekçi kitleleri üzerinde durulurken; Müşa'şaların Safevî yükseliŝine karşı ne tür tepkiler geliŝtirdiklerini ve bu tepkilerin hangi dinamikler üzerinden ŝekillendięi, kendi propaganda stratejilerini ve toplumsal desteği nasıl elde etmeye çalıştıkları analiz edilmeye çalışılacaktır. Safeviler ve Müşa'şaların propaganda ve meşruiyet arayıŝlarının karşılaŝtırılması yapılırken Safevilerin otoriteyi ele geçirme süreci ve Müşa'şaların buna karşı geliŝtirdikleri politikalar, dönemin dinî ve siyasi dinamiklerini ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Safeviler, şah İsmail, Müşa'şalar, Huveyze, İsnâaŝerriyye.

ABSTRACT

The Shiite movements that emerged in the 14th-15th centuries were important dynamics that shaped the political, social and religious structures in the region. Groups such as Hurufism, Musha'shaha, Ahl al-Haqq, and Safavids developed an approach that questioned not only sectarian values but also political authorities. Among these movements, the Safavids, especially after Shah Ismail came to power in 1501, adopted Isnaashariya as the official sect of the state and focused on building a religious identity and providing social support. This process paved the way for the clash of different sects and ethnic identities and formed the cornerstones of religious and political transformations in the region. In the process of this conflict, the Safavids and the Musa'shaha were movements that were formed in the context of political, social and cultural conditions and underwent changes and transformations under the influence of these conditions. The rivalry between the Musha'shaha and the Safavids sharpened both groups' quest for legitimacy and doctrinal discourse. While the Safavids seized power, the Musha'shas tried to establish their own legitimacy by making effective propaganda among the people in places such as Huwayza and Irak-ı Arab. As a result, these dynamics have led to sectarian differences becoming more pronounced and political interactions enriched.

In this article, while comparing the Safavids and Musa'shaha, it will be tried to make evaluations on a few basic points. One of them focuses on how the Safavid leaders established religious authority, their ideological foundations, the practices made to impose Isnaashariyya Shiism, their ability to form political alliances and the supporting masses; It will be tried to analyze what kind of reactions the Musa'shaha developed against the Safavid rise and the dynamics through which these reactions were shaped, how they tried to gain their own propaganda strategies and social support. While comparing the propaganda and legitimacy of the Safavids and Musa'shahas, the process of the Safavids seizing authority and the policies developed by the Musa'shahas against it will be tried to reveal the religious and political dynamics of the period.

Keywords: Safavids, Shah Ismail, Musa'sha, Huwayza, Isnaashariya.

ZUSAMMENFASSUNG

Die schiitischen Bewegungen des 14. und 15. Jahrhunderts waren bedeutende Kräfte, die die politischen, sozialen und religiösen Strukturen der Region prägten. Gruppen wie die Hurufi, Muscha'scha, Ahl-e Haqq und Safawiden entwickelten Ansätze, die nicht nur konfessionelle Werte, sondern auch politische Autoritäten infrage stellten. Unter diesen Bewegungen etablierten die Safawiden besonders nach dem Machtantritt von Schah Ismail im Jahr 1501 den Zwölfer-Schiismus (İsnâaşeriyye) als offizielle Staatsreligion. Sie konzentrierten sich auf den Aufbau einer religiösen Identität und die Gewinnung gesellschaftlicher Unterstützung. Dieser Prozess ebnete den Weg für Konflikte zwischen verschiedenen konfessionellen und ethnischen Gruppen und bildete die Grundlage für die religiösen und politischen Transformationen in der Region. Die Herausbildung und Evolution der Safawiden und Muscha'scha als eigenständige Gruppen vollzog sich in dem Spannungsfeld dieser politischen, sozialen und kulturellen Bedingungen. Die Konkurrenz zwischen den beiden Gruppen verschärfte ihre Suche nach Legitimität und ihre doktrinären Diskurse. Während die Safawiden die Macht in der Region an sich rissen, versuchten die Muscha'scha, in Gebieten wie Hoveizeh und Irak al-Arab durch effektive Propaganda ihre eigene Legitimation zu sichern. Diese Dynamiken führten dazu, dass konfessionelle Unterschiede stärker hervortraten und politische Interaktionen zunahmen.

In diesem Artikel werden die Safawiden und Muscha'scha anhand mehrerer zentraler Aspekte verglichen. Dabei liegt ein Schwerpunkt darauf, wie die Führer der Safawiden ihre religiöse Autorität etablierten, welche Maßnahmen sie ergriffen, um ihre ideologischen Grundlagen und den Zwölfer-Schiismus durchzusetzen, und politische Allianzen sowie die Unterstützung der Bevölkerung gewannen. Gleichzeitig wird untersucht, wie die Muscha'scha auf den Aufstieg der Safawiden reagierten, welche Dynamiken diese Reaktionen prägten und wie sie ihre Propagandastrategien und gesellschaftliche Unterstützung aufbauten. Beim Vergleich der Propaganda- und Legitimationsstrategien der Safawiden und Muscha'scha wird analysiert, wie die Safawiden die Macht erlangten und welche politischen Maßnahmen die Muscha'scha als Reaktion ergriffen. Ziel ist es, die religiösen und politischen Dynamiken dieser Epoche offenzulegen.

Schlüsselwörter: Safawiden, Schah Ismail, Muscha'scha, Hoveizeh, Zwölfer-Schiismus.

Giriş

1501 yılı Safevî hanedanının yükselişi, özellikle İran'da İsnâaşeriyye mezhebinin güçlenmesi açısından kritik bir dönüm noktası oldu. Safevîler, devletin resmi mezhebi olarak İsnâaşeriyye'yi benimsedikleri için bu mezhebin yayılması ve toplumda kabul görmesi için çeşitli dini ve siyasi faaliyetlerde bulundular (Roger, 1980: 30). İktidara geldikten sonra başlayan yüz elli yıllık bir süreçte halkın büyük çoğunluğuna İsnâaşeriyye mezhobini kabul ettirdiler.¹ Hz. Muhammed ve Ehl-i Bey'te olan bağlılıklarını pekiştirmek amacıyla, mezhepsel propaganda faaliyetlerini artırdılar (Hourcade, 2000: 429-437; Roger, 1971: 11; Çelenk, 2014: 19). Böylece İsnâaşeriyye mezhebi, on iki imam inancıyla birlikte, halkın dini kimliğini belirlemede önemli bir rol oynadı. Ayrıca, imamların otoritesinin ve kutsallığının vurgulanması, toplumsal birliğin sağlanması da hedeflendi. Nitekim bu süreçte Ehl-i Bey'tin on iki imama bağlılıkları gelişti (Hourcade, 2000:429-437; Roger, 1971: 11).

14. yüzyıldan 15. yüzyıl sonlarına kadar geniş bir tarih aralığını kapsayan bu süreç Safevî hareketinin temellerinin atıldığı Erdebil Tekkesi'nden başlayarak İsnâaşeriyye mezhebinin merkezi bir yere oturtulmasına kadar sürdü. Şeyh Cüneyd² ile başlayan bu değişim, çeşitli dini, siyasi ve sosyal dinamiklerin etkileşimiyle şekillendi (Ferehani, 1377:46; Babayan, 1994: 136). Tekkenin hiyerarşisinde Erdebil'e yerleşen ilk dört şeyh keramat sahibi, mütevazı, zamanlarını halvet, oruç ile geçiren, cömert yardımsever bir tavırla hareket edip mevcut yönetimlerin kabulünü almışken; Şeyh Cüneyd klasik tekke ve tasavvuf anlayışını değiştirip tekkenin yönünü siyasete çevirip, merkeze

1 Ethem Ruhi Fıçlalı eserinde “Şiîliğe ifrat derecede bağlanan Şah İsmail, Tebriz'e ilk girişinde üçte ikisi Sünni olan şehir halkını Şiîliğe kabul etmeleri yolunda zorlamış ve kabul etmeyenleri takip ettirmiştir. Meşhur Sünni kabirlerini açtırmış ve kemiklerini yaktırmıştır. Hutbe ve sikkelerde oniki imamın adlarını zikretmekle yetinmeyen Şah İsmail, camilerde ve her yerde Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman ile Muaviye'ye lanet edilmesini ve aksine hareket edenlerin katlini emretmiştir. Ayrıca o, ezanda “Allahu Ekber; Eşbedu en-lâ ilâhe illallah; Eşbedu enne-Muhammeden Resûlullah” sözlerinden sonra bugün de devam eden “Eşbedu enne Aliyyen Velîyyullah” ile “Hayyâlessalâh” sözünden sonra da “Hayyâlâ hayri'l-amel” sözünü ekletmiştir.” (Fıçlalı, 1984: 186-187).

2 Şeyh Cüneyd, Erdebil Tekkesi'nin genel çizgisinden ayrılarak daha radikal bir değişiklik gerçekleştirirken, şeyhlik ve şahlık ekseninde oluşturduğu yeni inanç anlayışı ile siyasallaşma yolunda ilerledi. Başta Anadolu olmak üzere dolaştığı bölgelerde çok sayıda mürid edindi. Özellikle dolaştığı köylüler ve göçebeler arasında Şiîliğe eğilimli zümreler ile karşılaştı. Dolaştığı köyler ve göçebe Türkmenler arasında cezbeli, ikna kabiliyeti yüksek bir şekilde söylemlerini dile getirerek oldukça fazla bir topluluğu kendisine mürit yapmayı başardı (Sümer, 1976: 9).

yerleştirdiği gazay-ı sufiyi pratik olarak yorumlayan bir inanışa yöneldi (Honci, 2004: 259-260; Arjomand, 2016 :302).

Öte yandan siyasi olarak 14.yüzyılda ortaya çıkan çeşitli siyasi otoriteler ve devletler, bölgedeki mezhepsel çeşitliliği etkilemiş ve belirli mezheplerin yükselmesine zemin hazırlamıştır. Şah İsmail ve ardılları İsnâaşeriyye'yi öne çıkararak resmi bir din haline getirmiş ve böylece dini bir kimlik oluşturarak siyasi meşruiyetlerini güçlendirmişlerdir (Budak, 1386: 119; Kazvinî, 1314: 394). Öncesinde ortaya çıkan mehdici hareketler ve tarikatların yayılması ise halk arasında İsnâaşeriyye'nin kabulünü artırmış ve bu dinamikler toplumsal yapının dönüşümünde önemli bir rol oynamıştır (Minorsky, 1979: 839; Gaffârî, 1343: 93).

14. ve 15. Yüzyıllarda ortaya çıkan Şîî hareketlerin birbirleriyle olan ilişkileri bölgedeki politik, sosyal ve dini yapıların şekillenmesinde etkili olmuştur. Hurufilik, Müşa'şalar, Ehl-i Haklar ve Safevîler gibi hareketler, sadece doktrin ve mezhepsel değerleri değil, aynı zamanda siyasi otoriteleri de sorgulayan bir dinamik geliştirmeye çalıştılar (Goodarzi, 1387: 55-56). Bu grupların ortak amacı, bölgedeki Türkmen, Fars ve Arap nüfuslar üzerinde kabul gören bir meşruiyet kazanmak ve bu yolla iktidarı ele geçirerek dini ve siyasi gücü ellerinde tutmaktı. Dini söylemlerini güçlendirmek amacıyla her biri kendi doktrinsel ve siyasi kimliğini oluşturduğu için, kitlelerde inançsal bir aidiyet duygusu oluşturmayı başardılar. Hatta söz konusu Şîî hareketler, Sünnî-Şîî dinamiklerini etkilemekle kalmayıp, dini siyasallaştırarak kendi politik hedefleri etrafında kitleleri harekete geçirmeyi başardılar (Goodarzi, 1387: 55). Yerel ve bölgesel otoritelerle (Timurlu, Karakoyunlu, Akkoyunlu) çatışarak kendi ideallerini gerçekleştirmek için mücadele ettiler. Bu durum, yerel devletlerin kurulmasına zemin hazırlayarak bölgenin siyasi haritasını değiştirmiş, birbirleri ile rekabet sürecini başlatmıştır. Özellikle Müşa'şalar ve Safevîler arasında yaşanan rekabet sadece meşruiyet arayışlarını değil, aynı zamanda doktrin söylemlerini de daha keskin hale getirmiştir. Her iki grup da kendi inanç sistemlerini ve siyasi görüşlerini güçlendirmeye çalışırken aynı zamanda mezhepsel farklılıklarının daha görünür hale gelmesine neden oldu. Geniş zaman diliminde Safevîler otoriteyi ele geçirirken, Müşa'şalar benzer bir şekilde kendi meşruiyetlerini sağlamak için Huveyze gibi yerel bölgelerde halk arasında etkin bir propaganda yürüttüler. Safevîlere karşı siyasi önlemler almaya çalışırken, kendi inanç sistemlerini yayma ve toplumsal destek sağlama noktasında çeşitli stratejiler geliştirdiler (Algar, 2003: 21). Öte yandan Safevîlerin otoriteyi ele geçirmesi ile oluşan karmaşık siyasi ilişkiler, bölgedeki

mezhepsel ve etnik kimliklerin çatışmasına da zemin hazırladı. Farklı inanç ve tarikatları bir araya getirirken, her birinin kendi meşruiyet ve doktrin söylemleriyle daha geniş bir çerçevede birleşmesine olanak tanıdı. Ortak hedefler ve benzer amaçlar doğrultusunda ayrı olarak hareket eden bu gruplar, uzun vadede bölgenin dini ve siyasi dönüşümünü sağladı. Bütün bu dinamikler, İran, Azerbaycan, Irak ve Yakın Doğu'yu derinden etkileyen mezhepsel ve siyasi değişimlerin temel taşlarını oluştururken farklı grupların birbirleriyle olan etkileşimleri, bölgedeki inanç iklimini ve toplumsal yapayı derinden etkiledi (Goodarzi, 1387: 56).

Bu makalede, Safevîler ve Müşâ'şaların propaganda ve meşruiyet arayışlarını karşılaştırarak Safevîlerin otoriteyi ele geçirme süreci ile Müşâ'şaların buna karşı geliştirdiği politikalar analiz edilmeye çalışılacaktır. Safevîlerin, kendilerine bağlı bir Şîi kimliğini yaymak, siyasi otoriteyi elinde tutmak amacıyla Müşâ'şalara yönelik toplumsal, dini ve siyasi baskı yöntemleri üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda karşılaştırma yapılırken her iki tarafın ideolojik temelleri, propaganda araçları, destekçi kitlelerin gücü, Müşâ'şaların Safevî baskıcı politikasına tepkisi gibi unsurlar üzerinden ele alınacaktır. Ayrıca Safevîler ve Müşâ'şalar arasındaki güç dinamiklerini ve propaganda stratejilerini tarihsel bağlamda inceleyerek, her iki tarafın meşruiyet arayışları karşılaştırılacaktır.

Safevîlerin, dini kimliğini güçlendirerek otoriteyi ele geçirme süreci, aynı zamanda dönemin siyasi ve sosyal dönüşümlerini de yansıtmaktadır. Safevîlerin ve Müşâ'şaların politikaları, 14-16. yüzyıldaki dini, siyasi, toplumsal, kimlik oluşturma mücadelesini anlamamıza yardımcı olmaktadır. İki taraf arasındaki çatışma, sadece iktidar kavgalarını değil, aynı zamanda toplumsal dinamikleri, kültürel dönüşümleri ve mezhepsel olayları da şekillendirmesi açısından önemlidir.

Safevîler Öncesi Müşâ'şa Faaliyetleri

Müşâ'şalar Şîi inançlarına bağlı Arap bir topluluk şeklinde Hûzistan ve Irâk-ı Arab bölgesinde ortaya çıktı. Muhammed bin Fellah el-Müşâ'şa' Vâsıt yakınında bulunan Arap kabileleri arasında görüşlerini yaymayı başardı ve mehdilik iddiasında bulundu (1436) (Şusterî, 1375: 399; Minorsky,1979: 839-843; Gaffârî, 1343: 93). Önceleri Hûzistan ve Irâk-ı Arab'ın güney doğusunda Timur ve Karakoyunlu toprakları içerisinde faaliyet gösteren Müşâ'şalar bir taraftan Timurluların Fars hâkimleri ile mücadele edip Huveyze'yi ele geçirirken diğer yandan Karakoyunlu mirzaları ile çatıştı (Gülşenî ,1982: XXXV; Aka, 2000: 135). Bölgedeki iki güce

karşı yapılanmaya çalışan Müşa'şalar, Hûzistan ve Irâk-ı Arab'ın güney doğusunda Timur ve Karakoyunlu Devletlerinin hâkimiyet bölgelerinde ikiye ayrıldı. Bu süreçte Müşa'şalar Karakoyunlular arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanarak bölgedeki yerel hâkimiyetini devam ettirdi. Sultan Cihanşah'ın yeğeni Elvend b. Mirza İskender muhalefet yapıp, karşı saldırılardan kaçarak Müşa'şalara sığındı (Tihranî, 2001: 114). Sultan Cihanşah daha sonra Müşa'şaların üzerine oğlu Pir Budak'ı gönderdi. Bağdad ve Irak valisi olan Pir Budak, hem Müşa'şaları hem de onlara sığınan amcasının oğlu Elvend b. Mirza'yı durdurmak için saldırıya geçse de başarılı olamadı (Hasan-ı Rumlu, 2006: 335).

1453 yılından sonra Muhammed bin Fellah el-Müşa'şâ' faaliyetlerine ara vererek yönetimi oğlu Mevlâna Ali b. Seyyid Muhammed verdi (1453-1457). Karakoyunlu Pir Budak'ın, Fars ve Kirman bölgesini ele geçirmek için babası Sultan Cihanşah'ın yanına gittiğinde Mevlâna Ali, Bağdad şehrinde çok az kuvvet kalmasından yaralanarak önce Necef'e ardından Vâsit'e gelip, şehri kuşattı (Kesrevi, 1333: 12; Aka, 2001: 44-45). Şehir halkı Vâsit'i terk ederek, Basra'ya göç etmek zorunda kaldı (Şüsteri, 1375: 399, Kesrevi: 1333: 18). Ardından Necef tarafına giderek hac kafilelerini yağmalayıp Bağdad doğru yürüdü. Mevlâna Ali Bağdad'ta çok ciddi tahribatlarda bulunup Muhammed bin Fellah el-Müşa'şâ'nın yanına döndü. 1454 yılında Dizful ve Şuster başta olmak üzere bütün Hûzistan bölgesini ele geçirdi (Yinanç, 1991: 242; Arayancan, 2014: 179).

1456 yılında Mevlâna Ali, Dicle taraflarına taarruza geçti, önce Diyale Irmağı bölgesini ardında Mihrûz, Bakuba ve Salman Farisi bölgesini tahrip etti. Karakoyunluların Bağdad'tan üzerine asker gönderildiğini duyunca Basra'ya doğru çekildi. Bir yıl sonra Liyuka dağlarına gidip Bahbahan Kalesi'ni muhasara ettiği sırada yaralandı ve maiyetindekiler ile geri çekilmeye mecbur kaldı. Müşa'şalar geri dönerken Şiraz'a gelmekte olan Pir Budak'ın hücumuna uğrayarak Huveyze'ye doğru çekilmek zorunda kaldı. Yaralı olarak yakalanan Mevlâ Ali Karakoyunlular tarafından katledildi (1457) (Kesrevi, 1333: 20; Yinanç, 1945: 173-189).

Mevlâ Ali'nin ölümünün ardından 1461 yılında Muhammed bin Fellah el-Müşa'şâ' yeniden Müşa'şaların başına geçti, 1457-1465 yılları arasında faaliyetlerine devam etti. Onun vefat etmesinden sonra oğlu Seyyid Muhsin bin Muhammed Fellah Müşa'şaların lideri olarak görevi devir aldı (1465-1499). Onun idaresi döneminde Müşa'şaların gücü oldukça arttı ve Bağdad bölgesinden Luristan ve Basra körfezine,

Cezayir'den Basra, Bağdad, Behbahan, Şuster'i içine alan geniş bir alanda hâkimiyet kuruldu (Gaffârî, 1343: 93; Rencber, 1387: 187).

Karakoyunlu hâkimiyetinin ardından bölgede etkin güç olan Akkoyunlar döneminde Müşa'salar faaliyetlerine devam ettiler. Kendi aralarında çıkan anlaşmazlıktan dolayı zaman zaman Akkoyunlu sarayına sığınmalar oldu. Örneğin Müşa'salar arasında çıkan doktrin ve iktidar anlaşmazlıklardan ötürü önce emir Cebri Arab Müşa'salardan iltica etti. Daha sonra Seyyid Muhsin İbn-i Muhammed Fellah'ın kardeşi Hüsameddin İbrahim İbn-i Muhammed İbn Felah, İran'da Tebriz'e gelip Akkoyunlulara sığındı. Ardından Tuster'de bulunan Seyyid Muhsin'in oğlu Seyyid Hasan Akkoyunlu sultanına elçiler ile hediyeler gönderip bağlılığını bildirdi (Huncî, 2004: 303-305).

Bu arada birlik sağlamaya çalışan Seyyid Muhsin İbn-i Muhammed Fellah oğluna elçiler yollayıp ondan Cezayir'e yanına gelmesini istedi ise de Seyyid Hasan, babasının mektupları ve söyledikleri ile ilgilenmeyip onun yaptıklarını Uzun Hasan Bey'e iletti. Böylece Uzun Hasan Bey'in ona olan güvenini daha fazla arttı ve Seyyid Hasan'a hediyeler yolladı, böylece aralarındaki ilişki giderek güçlenirken ittifak kuruldu (Huncî, 2004: 306; Arayancan, 2014: 179). Seyyid Muhsin ise Cezayir, Basra, Ahvan'dan Dicle ve Ramahhiye bölgelerinden topladığı büyük bir ordu ile oğlunun üzerine bir ordu gönderip Şuster'i kuşattı (Rencber, 1387: 187).

Kendisine destek arayan Seyyid Hasan, Uzun Hasan Bey'e elçiler gönderip durum hakkında bilgi vermesi üzerine Uzun Hasan Bey, Seyyid Hasan'a yardım etmesi için Emir Muzafereddin Purnak komutasında Irak-ı Arab ve Hemedan tarafından topladığı ordularını Şuster'e gönderdi. Seyyid Muhsin ise Uzun Hasan Bey'in büyük bir ordu gönderdiği haberini alır almaz kuşatmayı kaldırarak bölgeden uzaklaştı. Seyyid Hasan ise minnettarlığını göstermek için oğlu Celaleddin Hamza'yı Tebriz'e Uzun Hasan Bey'in yanına gönderdi (Huncî, 2004: 307).

Uzun Hasan Bey'in ölümünden sonra Sultan Yakub'un tahta oturmasına kadar geçen süreçte Akkoyunluların siyasal yaşamı hanedan kavgaları altında geçti. Sultan Yakub ve Sultan Halil arasındaki taht mücadelesi sırasında Seyyid Muhsin İbn-i Muhammed Fellah yönetimindeki Müşa'salar Sultan Halil'in tahtan indirilmesini fırsat bilerek bölgesel güçlenmeyi başardılar. Hatta Bağdad'a kadar ilerleyerek bir kez daha ayaklanma başlattılar (1478). Seyyid Muhsin, ilk olarak Necef'in yakınlarındaki Rumahiye hâkimine Hille etrafına saldırı emri verdi ve kendisi de Bağdad bölgesine

seferler düzenledi (Gayyem, 1388: 151). Bunun üzerine Akkoyunlu Mansur Bey Purnak komutasındaki Fars, Pers ve Irak-ı Arab ordularını Hûzistandaki Müşa'şa merkezlerinden biri olan Şuster'i ele geçirdi. Fakat Seyyid Muhsin İbn-i Muhammed Fellah, bu arada bölgedeki yerel hakimler ile anlaşıp bölgenin beyliğin eline geçmesini engelleyemedi. Ardından Necef yakınlarına saldırdı ve Hille ve civarını ele geçirip Bağdad'ı geri aldı. Huveyze'ye El-Medien adında kale yaptırdı (Huncî, 2004: 195).

Akkoyunlu Yakup Bey, Urfa bölgesinde Mısır ve Suriye askerlerini yenilgiye uğratan Bayındır Bey'i kendisine tehlike olarak gördüğü Müşa'şaları ortadan kaldırmak için Hûzistan bölgesine gönderdi (1480) (Huncî, 2004: 195). Bayındır Bey, Bağdad yolundan adalara gidip, oradan Fars emirlerinin Cezayir ve Şuster adası yolundan Hûzistan bölgesinde Müşa'şalara saldırdı (Rumlu, 2006: 566-568; Huncî, 2004: 195). Sonuç olarak Müşa'şalar Karakoyunlu ve Akkoyunlu yöneticilerine karşı Hûzistan başta olmak üzere hâkim oldukları bölgeleri ellerinde tutmak için mücadele verdi. Zaman zaman bölgesel çıkarlar, anlaşmazlıklar yaşandığında karşılıklı iltica ve sığınma taleplerine dayalı çıkar ilişkisi kurulsa da ana merkez bölgeleri Huveyze'de hâkimiyetlerini korumayı başardılar.

Safevîler Döneminde Müşa'şa Faaliyetleri

Akkoyunlu hâkimiyetinin sonlanmasının ardından Müşa'şa'lar kendisine rakip istemeyen Şah İsmail'in saldırıları ile karşı karşıya kaldılar. Şah İsmail, Irak-ı Arab'ın en önemli merkezi Bağdad'ı ele geçirdi (1508). Bağdad'ın fethinin hemen ardından Huveyze Müşa'ŝalardan alındı. Dizful ve Şuster hâkimleri Şah İsmail'e hediyeler getirerek bağlılıklarını bildirdi (Kesrevî, 1312: 41; Gündüz, 2010: 91). Küçük Luristan hâkimi Melik Rüstem, Şah İsmail'e itaat ettiğini bildirince Hürremabad ve Küçük Luristan idaresi ona bırakıldı. Lala Bey, Dede Bey ve Mir Necm-i Gilanî, Karamanlu Bayram Bey Hûzistan bölgesini ele geçirip Kuhgiluye üzerinden Şiraz'a döndü (Budak, 1386: 124; Rumlu, 2006: 138; 94; Gündüz, 2010: 91).

Şah İsmail'in bölgeden uzaklaşmasından hemen sonra Seyyid Fellah bin Muhsin (1490-1508), Huveyze'ye gelerek bölgeyi tekrar ele geçirdikten sonra (Kesrevî, 1333: 49; Minorsky, 1979: 840-841) Şah İsmail'e hediyeler göndererek bağlılığını bildirdi. Bu suretle Müşa'şalar Safevî Devleti'nin vassal durumuna geçti (Kesrevî, 1333: 49). Müşa'şaların başına Seyyid Muhsin'in oğlu Seyyid Ali bin Muhsin ve kardeşi Seyyid Eyyub geçmiŝti (1499-1508). Şah İsmail'in iki kardeşi idam ettirmesi ile Müşa'şaların bağımsızlıkları sona erdi (Kesrevî, 1333: 42; Gaffârî, 1343: 94; Minorsky, 1979: 840).

1514'teki Çaldıran Savaşı sonrasında Safevîlerin güç kaybetmesi, bölgedeki diğer aktörlerin hareketliliğini artırdı. Müşâ'salar, bu boşluktan faydalanarak Hûzistan ve Luristan'ı yeniden kontrol altına aldılar. Felâh'ın ölümünden sonra, Müşâ'salar Safevîlere tabi valiler olarak bölgede kalmaya devam ettiler. Bir süre Osmanlı'ya biad eden Müşâ'sa Badran b.Fellâh 1541 yılında Şah Tahmasb'ın Ra'şani valisini cezalandırmak için Dizful'a geldiğinde ona biad etmek zorunda kaldı, böylece bölgede Haviza valisi olarak kalmayı başardı (Gaffârî, 1343: 94; Minorsky, 1979: 840). Dolayısıyla Bedran b. Felâh (1514-1541), hem Şah İsmail'e hem de Şah Tahmasb'a bağlılığını sürdürerek, Safevî otoritesini destekledi (Gaffârî, 1343: 94; Özgüdenli, 2006: 155). Osmanlı-Safevî savaşlarının yoğun olduğu bu dönemde, Müşâ'salar Osmanlı'nın baskıları altında kalmalarına rağmen yine de Safevîlerle olan bağlılıklarını korudular. Müşâ'saların Bağdad-Basra arasındaki bölgeyi kontrol ediyor olmaları Osmanlıların onları stratejik ortak olarak görmesine neden olmuş, siyasi açıdan işbirliği yapılmaya çalışılmıştır. Müşâ'salar gibi yerel güçlerin varlığı, bölgenin dinamiklerini ve otorite mücadelelerini etkilerken, Müşâ'saların yerel yönetimlerdeki rolünü güçlendirmiştir. Ayrıca, bu süreçte yaşanan Osmanlı-Safevî çekişmesi, Anadolu ve İran üzerindeki etkilerini de derinleştirmiştir (Eravcı, 2018: 387). Müşâ'sa liderlerinden Seyyid Mübarek b. Muttalib b.Bedrân (1541-) İsnâaşeriyye mezhebini kabul etti. Hatta Seyyid Mübarek'in oğlu Nâsır, Şah I.Abbas'ın kız kardeşiyle evlendi. 1590 yılı sonrasında ise Müşâ'salar iki kez, I.Abbas (1587-1629) Horasan'da Özbeklere saldırdığı sırada bağımsızlıklarını ilan etmek için harekete geçtiler, ikinci seferde Dizful'u işgal ettiler. Safevîler her iki Müşâ'sa hareketini de engellemeyi başardı (Newman, 2020: 370-386). Müşâ'sa liderleri 17.-18.yüzyıl arasında Safevî yöneticileri tarafından sınır valileri olarak atandılar (Özgüdenli, 2006: 155). Sonuç olarak Müşâ'salar Safevîlerin iktidara gelmesi ile birlikte bağımsız yönetimlerini kaybettiler ve yaklaşık iki yüz yıl Safevîlere bağlı valililer olarak yarı özerk bir durumda Hûzistan bölgesini yönettiler (Aslani, 2016: 92).

Safevîlerin Müşâ'saları Kontrol Altında Tutma Sebepleri

Safevî yönetiminin Müşâ'salar dışında diğer Şii gruplara karşı uyguladığı baskı ve tedbirler hem dini homojenlik sağlamak hem de siyasi otoriterliklerini güçlendirmek amacıyla gerçekleştirilen bir dizi stratejik hamleydi. Nitekim Daftary'nin de belirttiği üzere "Safevîler kendi üstünlüklerine dinsel-siyasal meydan okuyan her büyük oluşumu ortadan kaldırmaya çalışırken, aşırı hareketlerin imhasına, tarikatların ve popüler derviş gruplarının kovuşturulmasına ve Sünniliğin bastırılmasına yönelik dinsel bir

politika benimsediler.” (Daftary, 2014: 109). Eş zamanlı olarak İsnâaşşeriyye Şiîliğini aktif bir şekilde yaymaya çalışırken çatışma ortamı oluştu. Dolayısıyla bu çatışma ortamında kendilerine rakip olan ve aynı zamanda doktrinsel söylemlerinin rahatsız edici buldukları Müşa'şaları hedeflerine aldılar (Daftary, 2014: 109). Safevîlerin bu şekilde hedef belirlemesi yalnızca gulat/gâlî Şiî hareketine karşı bir tepki olarak değil, aynı zamanda Müşa'şaların genişleme hedefleri ve siyasi güçlenmelerine karşı savunma stratejisi oluşturma çabasıydı ve bu önemli bir dönemeçti. Öte yandan Müşa'şalar, başlangıçta Safevîler'in otoritesine karşı çıkarken aynı zamanda kendi mezhepsel kimliklerini de güçlendirmeye çalışıyordu. Bu şartlar altında, İsnâaşşeriyye Şia'sını kabullenen Safevîlerin gulat/gâlî şia olarak gördüğü Müşa'şalara karşı duruşu hem mezhepsel bir farklılık oluşturmak hem de bölgede nüfuzlarını artırmak amacıyla şekillendi. Müşa'şa' ve Safevîlerin siyasi hırsları güçlü mesihçi beklentilere dayanan ve kendi inançlarını devletin dini haline getirebilmek için çatışma içerisine girdiler (Kasımov, 2011: 182).

Bu çatışmalar, aynı zamanda iki tarafın da ideolojik ve dini temellere dayanan propaganda faaliyetlerini içeriyordu. Bunun yanında, Müşa'şaların, Safevîler'in otoritesi altındaki bölgelere yönelik genişleme hedefleri, bu iki güç arasında süregelen gerilime yol açtı. Nitekim bu dönem, yalnızca bir güç mücadelesi değil, aynı zamanda ortaya çıkan mezhepsel ayrılıkların ve siyasi stratejilerin de belirleyici olduğu karmaşık bir tarihi sürece dönüştü. Bu süreç içinde, Safevîler, Müşa'şaların siyasi ve askeri hırslarıyla baş edebilmek için çeşitli müzakereler, askeri tedbirler ve siyasi stratejiler geliştirmek zorunda kaldı. Bu tedbir ve stratejiler şu şekildedir:

Müzakerelere Rağmen Baskı Politikası Uygulanması

Şah İsmail'in 1508 yılında kendisini tek meşru Şiî hükümdar olarak ilan etmesi, Safevîler'in bölgedeki hâkimiyetini pekiştirdi. Bu süreçte, Safevî yönetimi, Sünni ve aşırı Şiî (gulat/gâlî) hareketlere karşı baskı politikalarıyla, potansiyel rakiplerini zayıflatmak için stratejiler geliştirdi. Müşa'şalara yönelik baskılar da bu bağlamda önemli bir yer tuttu. Seyyid Muhsin İbn-i Muhammed Fellah'ın vefatından sonra Müşa'şaların siyasi gücü azaldığı, iç çatışma ve anlaşmazlıkların yaşandığı bir dönemdi (Renber, 1387: 196). Seyyid Muhsin'in oğulları Seyyid Ali bin Muhsin ve Seyyid Eyyub durumu düzeltmek amacıyla Şah İsmail ile müzakereler yürütmeye çalışsalar da bu çabalar sonuçsuz kalmış ve ikisi de Şah İsmail tarafından idam edilmiştir (Budak, 1386: 124). Seyyid Muhsin'in oğullarının Şah İsmail ile yürüttüğü müzakerelerin sonuçsuz kalması ve ardından idam edilmeleri, o dönemdeki siyasi ve

sosyal dinamiklerin bir yansımasıdır. Bu olay, iktidar mücadelesi ve otorite kontrolü açısından önemli bir örnektir. Şah İsmail'in uyguladığı baskılar, siyasi rakiplerini ortadan kaldırarak güç dengesini sağlamak amacıyla başvurulan bir yöntemdir. Şah İsmail tarafından bu müzakereler, Şah İsmail'in otoritesini zayıflatmaya yönelik bir girişim olarak algılanmış olabilir. Bu nedenle de Şah İsmail her türlü muhalefeti sert bir şekilde bastırarak, kendi iktidarını sağlamlaştırmak istemiştir. Bu bağlamda, Şah İsmail yaptığı idamlar hem bir mesaj niteliği taşıyordu hem de diğer muhaliflerin caydırılması amacıyla gerçekleştirilmiş olabilir. Ayrıca bu olay, Müşâ'şaların siyasi otoritesinin ciddi bir şekilde sarsılmasına neden oldu ve tarikat liderliğindeki boşluğu derinleştirdi.

Müşâ'şa liderlerinin idamları toplumda korku yaratmakla kalmamış, aynı zamanda Safevî yönetimi altında hangi grupların daha fazla baskı göreceğini de belirlemiş oldu. Siyasi otorite dışında Şah İsmail'in Müşâ'şa topluluğu ve diğer gruplar üzerinde etkili bir siyaset yürüttüğünü göstermektedir. Öte yandan Müşâ'şa toplumu gibi gruplar, bu baskı karşısında direnmeye çalıştıklarında, idam gibi sert sonuçlarla yüzleşebiliyorlardı. Bu durum, toplumda genel bir korku ve itaat atmosfer yaratmaktaydı.

Sonuç olarak bu dönem, mezhepsel çekişmeler ve siyasi güç dinamiklerinin iç içe geçtiği karmaşık bir süreçtir. Müşâ'şaların karşılaştığı zorluklar, Safevîler'in kendi yönetimlerini pekiştirmek için uyguladığı baskı ve kontrol politikalarıyla daha da derinleşmiş ve vasal durumuna geçmişlerdir.

Vasallık, Bağlılık, Vergi Verilmesi Ve Rehine Gönderilmesi

Şah İsmail'in Müşâ'şalara Hûzistan'ın batı bölgesindeki hâkimiyetlerini sürdürmeleri için tanıdığı vasal yönetim durumu, bölgedeki siyasi dengeleri ve güç dinamiklerini önemli ölçüde etkilemiştir. Müşâ'şaların vergi vermesi ve Safevî sarayına rehine göndermesi şartıyla bu ayrıcalığın sağlanması, Safevîlerin gücünü artırarak Müşâ'şaları kontrol altında tutmayı amaçlayan bir strateji olarak değerlendirilmelidir. Öte yandan rehine olarak gönderilen Müşâ'şa yöneticilerinin, Safevî sarayında belirli bir zemin bulmaları, kendilerinin ve bağlı oldukları grubun gücünü zayıflatan bir durum ortaya çıkardı. Örneğin, Seyyid Nasır'ın baş vezir Hatem Bey Ordubadi ile olan dostluğu sayesinde Rey'in hâkimliği görevine getirilmesi, bu ilişkilerin güçlenmesinin ve Müşâ'şaların siyasetteki etkilerinin azalmasının bir göstergesi oldu. Bu durum, hem Müşâ'şaların Safevîler karşısındaki konumlarını zayıflattı hem de onların destekçilik ilişkilerini daha da derinleştirdi. Bunun yanı sıra, Müşâ'şalar için söz konusu rehine

uygulaması, bir yandan sarayda iyi koşullarda yaşamalarına olanak sağlarken, diğer yandan kendi toplulukları üzerindeki egemenliklerini de sorgulamalarına yol açtı. Safevîler'in bu politikaları, baskı ve bütünleşme arasında bir denge oluşturarak Müşa'şaların içindeki iktidar yapısını etkiledi (Kesrevî, 1333: 49).

Müşa'şaların içerideki iktidar yapısını etkileyen diğer bir örnek ise Şah İsmail'in bölgeden uzaklaşmasından Seyyid Muhsin İbn-i Muhammed Fellah'ın Huveyze'ye gelerek bölgeyi ele geçirip, Şah İsmail'e hediyeler göndererek bağlılığını bildirmesidir (Kesrevî, 1333: 49). Seyyid Muhsin'in, Huveyze'yi yeniden ele geçirmesi, dönemin siyasi dinamikleri ve otorite ilişkileri açısından önemli bir gelişmedir. Bu durum, yerel liderlerin merkezî otoriteye olan bağlılıklarını nasıl şekillendirdiğini ve güç dengelerini nasıl etkilediğini göstermektedir. Şah İsmail, Safevî Devleti'nin kurucusu olarak, geniş topraklara yayılan bir güç dengesine sahipti. Ancak, bölgeden uzaklaşması, yerel yöneticilerin bağımsızlıkları konusunda cesaret bulmalarına yol açtı. Öte yandan Seyyid Muhsin'in Huveyze'ye dönmesi ve ardından Şah İsmail'e hediyeler göndererek bağlılığını bildirmesi, yerel liderlerin merkezî otoriteye olan bağlılıklarını koruma çabalarının bir yansımasıdır. Bu tür hediyeler hem bir tür sadakat yemini hem de yerel otoritenin geçerliliğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda, bağlılık ve otorite ilişkisi, sadece siyasi bir anlaşma değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel dinamiklerin de etkileşimde bulunduğu bir süreçtir. Seyyid Muhsin'in hareketleri ve bağlılık bildirmesi bölgede süreklilik arz eden bir otorite arayışını ve zaman zaman değişen güç dengelerinin değişimini de ifade etmektedir.

Siyasi Gücü Kırma ve Askeri Müdahale

Şah İsmail, Müşa'şaları Safevî Devleti'ne entegre etmek için çeşitli askeri müdahalelerde bulunmuştur. Bu saldırıların arkasındaki önemli sebeplerden biri, Müşa'şaların Arap kökenli topluluklar üzerindeki etkisi ve onların alt sınıfların hoşnutsuzluğunun siyasi bir ifadesi olmasıydı. Müşa'şalar, Muhammed Bin Fellah el-Müşa'şa' liderliğinde Mehdi'nin gelişini müjdediklerini iddia eden bir hareketle Hûzistan'daki daha az güçlü Arap kabilelerinin siyasi ihtiyaçlarını karşılamışlardı. Bu durum, Müşa'şaların, Safevîler'den önce bir konfederasyon oluşturup siyasi güç kazanmalarına olanak tanıdı. Seyyid Muhammed b. Fellah'ın oğlu Seyyid Muhsin b. Seyyid Muhammed tahta çıktığında, Müşa'şalar kendi bağımsız hanedanlarını kurarak önemli bir güç haline geldiler (Momen, 1985: 102). Bu siyasi gücünün kırılıp, kontrol altında tutulması gerekmektedir. Fakat Müşa'şalar kendilerini siyasi ve doktrin açısından ifade ederken, Şah İsmail döneminde Safevîler ile rekabet edecek güçleri yoktu ve

daha geniş bir siyasi alana yayılma gösteremezken, daha çok bölgecilğe mahkûm olmuşlardı, dahası Safevî konfedere siyasi birleşmeye benzer bir birleşme yapamamış olmaları önemli bir faktördü. Her ne kadar Kelam'ül Mehdi doktrini çerçevesinde kendilerine özgü direniş söylemini baskıcı otoriteler karşı kendi kimliklerini ve taleplerini birleştirerek, toplumsal adalet arayışları ile birlikte meşrulaştırmaya çalıştıkları görülse de başarısız oldular. Kelam'ül Mehdi'de bu birleşme iyi bir şekilde ifade edilmiş olsa da ideolojilerini birleştirebilecekleri Arap kabilesi ve aşiret yapısının ötesinde önceden var olan bir örgütsel yapıları bulunmamaktaydı.

Özetle Müşa'salar, doktrinsel birliktelik açısından Kelam'ül Mehdi gibi eserler aracılığıyla görüşlerini ifade etmeye çalışsalar da geniş bir siyasi yapı oluşturacak örgütsel bir temel eksikliğine sahiptiler (Miller, 2023: 34-36). Özellikle Arap kabileleri ve aşiretleriyle daha etkili bir birleşme yapamamaları, rekabet güçlerini zayıflatmıştır. Bu durum, Müşa'saların sadece daha dar bir coğrafyada etkin olabilmelerine neden olmuştur. Şiilik içerisinde aşırı (gulat/gâli) dini kavramlar yaratıp, belirli mucize ya da keramet atfedilerek, etraflarına topladıkları taraftarlar ile Müşa'sa bölgesini nispeten genişleterek, özellikle Seyyid Muhammed b. Fellah'ın yönetimi altında İran'ın Husiztan ve Luristan bölgelerine yönelik iktidar esnek ve pragmatik bir dini politika benimsediler (Hermann- Juárez, 2004: 701).

Öte yandan Şah İsmail Safevî-Kızılbaş ideolojisini yayarken Akkoyunluların çöküşünden sonra verilen mücadeleden büyük ölçüde göçebe Kızılbaşlar sayesinde galip çıktı ve göçebe boylardan güç alan bir sistemin sınırlamalarını başarıyla radikal mutlakiyetçi bir devlet ideolojisi uygulamayı başardı (Momen, 1985: 102; O, Donnel, 2024: 8). Bilindiği gibi Safevîlerin temel ideolojisi, inançları ile birleşen bir devlet anlayışıdır. Bu ideoloji, halk üzerinde geniş bir dini ve politik etki kurmayı, ayrıca merkezi bir otorite sağlamayı hedeflemekteydi. Safevîlerin merkezi siyasal bir güce ulaşmasında örgütlü bir aşiret ve bilhassa da tarikat yapılanmasına sahip olmasının rolü büyüktür (Işık, 2015: 73-75). Radikal bir mutlakiyetçilik ile yönetim anlayışını birleştirerek, iddia ettikleri "dini otoriteyi" siyasal iktidarla bir arada yürütmüşlerdir. Müşa'salar da tıpkı Safevîler gibi İlhanlı sonrası tarihi İran coğrafyasında alt sınıfın hoşnutsuzluğunun siyasi ifadesi olarak varlıklarını ortaya koyarlarken Safevîler kadar mevcut siyasi-sosyal çevrenin bir parçasıydılar fakat doktrinsel ve siyasi süreçlerini bölgesel güçten genele yaymakta başarılı olamadılar. Buna karşılık Şah İsmail'in Safevî-Kızılbaş ideolojisini yaymasında Kızılbaşların göçebe yapısı ciddi bir avantaj sağladı ve bu yapı sayesinde radikal bir mutlakiyetçi devlet ideolojisi hayata

geçirdi (Rençber, 1387: 197-199). Akkoyunluların çöküşü sonrası bu mücadelenin kazanılması, Kızılbaşların dinamik ve esnek yapılarının bir yansımasıdır. Çünkü **Safeviler** genellikle göçebe ve yarı göçebe Kızılbaş aşiretlerinden destek almışlardır. Şeyh Cüneyd döneminde başlayan tarikat yapılanması ve sufi gaza hareketinde konar-göçer Türkmen aşiretlerinin desteği daha çok hissedildi. Safevîlerin yeni destekçileri eli silah tutan, usta savaşçı, okuma yazma bilmeyen göçebe kültürün mensuplarıydılar (Kretuel, 1997: 195). Nitekim dönem kaynaklarında bu kitle “*Samimi ve sadık 10/12 bin sufi Şeyh Cüneyd’in irşadı ile doğru yola girdi*” şeklinde geçmektedir (Rumlu, 2006: 395; Esterâbâdî, 1366: 25; Conabedî, 1378: 94; Anonim, 1386:24). Bu topluluklar hem dini hem de sosyal nedenlerle Safevîlerin yanında yer alarak bu ideolojinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Kızılbaş-Safevî inancı, özellikle alt sınıflar arasında yaygın bir destek bulmuş ve bu sosyal taban, Safevî Devleti'nin kurulmasında belirleyici bir rol oynamıştır (Gunasti, 20023: 34-36) Müşa'şalar ise, benzer şekilde alt sınıfın hoşnutsuzluğunun bir ifadesi olarak öne çıksalar da mevcut siyasi ve sosyal ortamlara entegre olmuş olmalarına rağmen Safevîler kadar güçlü bir etki yaratamamışlardır. Bu durum, onların doktrinsel ve siyasi dönüşümlerinin sınırlı kaldığını, bölgesel güçlerini yaymakta yetersiz olduklarını gösteriyor. Daha çok köylü ve düşük sınıf Arap Müslümanlardan oluşan bir tabana dayanmışlardır. Bu grup, toplumun hoşnutsuz kesimlerini temsil etse de Kızılbaşlar gibi güçlü bir bağlılık ve destek bulamamıştır. Müşa'şaların ideolojisi, Safevîlerin aksine daha yerel ve bölgesel etkilere dayanmış, geniş bir kitleye hitap etmekte zorlanmıştır. İdeolojileri, genellikle sosyal adalet ve alt sınıfın haklarını savunma temalarına odaklanırken, politik etkileri sınırlı kalmış; bu nedenle, merkezi bir otorite oluşturma başarısını göstermemişlerdir. Çünkü Safevîlerde olduğu gibi siyasi örgütsel yapıyı, merkezi liderliğe vurgu yapan, etnik ve sosyal bölünmeleri aşan Türkmen kitlesinin çokluğu ve desteği sosyal rol oynarken, genelde siyasi bir varlığı kolaylaştıran geniş bir coğrafyaya yayılan Tasavvuf ve siyasetin eksik olmasıydı. Safevîler ise iktidara gelmek için Sufizm kullanmışlardı, iktidara geldiklerinde ise kurumsallaşmak için İsnâaşeriyye mezhebine geçildi (Savory, 1980: 93). Şah İsmail Kızılbaşlık inancı üzerine İsnâaşeriyye fıkıh anlayışı eklenmeye çalışıldı, hatta resmi hukuk olarak benimsedikleri İsnâaşeriyye fıkhı ve itikadi ile ilgili müracaat edecekleri kaynak eserler, oniki imamcı ulema sınıfı olmadığı için Neced, Bahreyn ve Güney Lübnan, Cebel-i Amil'den fakih ve ulema davet edildi (Daftary, 2014: 109; Hakyemez, 2014: 28-29). Böylece ihtiyaç duyulan medreseli ulemanın getirilmesi ile mezhepsel ve kültürel yenilik yaparak merkezileşme ve kurumsallaşma yolu seçildi (Daftary, 2014: 109). Nitekim Safevîler bu durumda merkezileştirme

ve kurumsallaştırmanın yanında dışarıya karşı propaganda üretecek, Şah İsmail'in merkezi otoritesini sağlamlaştıracak dini bir kurum oluşturma çabası içerisine girdiler (Kurt, 2018: 67).

Müşa'şalar ise Safevîler kadar sufi tabana sahip değillerdi, kurumsallaşmadılar ve devlet yapıları Hûzistandaki Arap kabilelerinin özel sosyal koşullarıydı, bu koşullar her ne kadar o bölgedeki yönetimlerini sağlamada etkili olsa da Şah İsmail döneminde olan yaygın bir siyasi güce ulaşmalarını sağlayamadı (Shahzad, 2001: 30). Öte yandan Müşa'şalar tıpkı Safevîler gibi göçebe halkların önemli üstlerine sahipken, Hûzistan'ın göçebe Arapları, Safevî yönetimin askeri kolunu sağlayan Türkmenlerin (Kızılbaşlar) kendi bölgelerine olan coğrafi bağlılıkları daha yüksekti. Türkmenlerin tarihi İran coğrafyasının geneline yayılarak yapılanmaları onlara avantaj kazandıran etkili bir faktördü (Gunasti, 20023: 34-36). Dolayısıyla Safevîler daha Erdebil Tekkesi'nin ilk dönemlerinden beri özellikle Şeyh Cüneyd ile birlikte kendi paramiliter gücüne ve dünya gücü hedeflerine sahip radikal bir hareket olarak dönüşmeyi etkili bir şekilde yürütmeyi başardılar.

Nitekim Müşaşa liderliği Karakoyunlu ve Akkoyunlu döneminde olduğu gibi Safevîler döneminde de bir derviş ya da sufi bir hareket gibi değil daha çok mehdici karakterli, Huveyza ve diğer bölgelerde silahlanıp, kaleler ve üstlerini genişleterek siyasi bir otorite olma çabası içerisine girdiler, bu nedenle Şah İsmail onları rakip gördüğü için askeri hamle yaptı. Şah İsmail, bir devleti yıkacak kadar güçlü silahlı taraftar kitlesi oluşturan militan yapının, tıpkı kendi geçmişlerinde olduğu gibi mevcut otoritelerinin yıkılacağına farkındaydı. Müşa'şa hareketi sadece dini bir tarikata dayanmaktan ziyade, siyasi ve askeri bir güçle yapılanma içine girmesi, bu dönemin dinamiklerini etkilemekteydi. Müşa'şa liderliği de silahlanarak siyasi otorite kurmaya çalıştı. Şah İsmail'in, bu tür güç yapılanmalarına karşı müdahale etmesi hem kendi otoritesini koruma hem de muhalefet potansiyelini etkisiz hale getirmeye yönelik stratejik bir adım olarak değerlendirilebilir. Bu askeri hamleler, mevcut güç dengelerini sarsmaya yönelik bir çaba olarak, Safevîler'in tarihsel seyrinde belirleyici bir rol oynadı. Ayrıca, bu anlamda militan yapının güçlenmesi, geçmişteki örneklerle paralellikler taşımaktaydı; zira siyasi istikrarsızlık, tarih boyunca birçok devlette iç çatışmalara ve güç kaymalarına yol açmıştır. Bu durum hem siyasi otoriteler hem de liderler açısından sürekli bir tehdit unsuru oluşturmuştur (Goodarzi, 1387: 58).

Dolayısıyla Müşa'şaların, ideolojilerini yaymak için dayanabilecekleri köktenci bir örgütsel yapıya sahip olmamaları, onları siyasi arenada dezavantajlı bir duruma soktu. Kalam'ül Mehdi gibi metinler, Şii inancını pekiştirmek amacıyla kullanılsa da muhalif güçlerin aralarındaki genel bir birlik ve irade eksikliği, etkili bir koalisyon oluşturmalarını engelledi. Ayrıca, Müşa'şaların aşırı dini kavramlar yaratma ve bu şekilde taraftar toplama çabaları, dini kimliklerini güçlendirmek için bir yöntem olsa da bu yaklaşım, genel olarak siyasi güçlerini artırmada yetersiz kaldı. Muhammed Bin Fellah el-Müşa'şa' döneminde benimsenen iktidar stratejileri, pragmatizm ile dini motivasyonlar arasında bir denge kurmak için çabaladı, fakat bu çabalar sistematik bir siyasi yapı kurmak için gerekli temeli atamadı.

Safeviler ise Akkoyunluların çöküşünün hemen ardından ortaya çıkan siyasi karmaşadan kendileri boşluğu hızlıca doldurup, birleştirici dini ideoloji etrafında temellenen merkezi otoriteyi başarı ile kurdular. Rekabetçi Şii hareketler arasından güçlenerek kurduğu devleti diğerlerine kurduğu baskı, kendine bağlama ya da zamanla pasif hale getirme politikasına gücü yetmişti. İdeolojik ve dünyevi kaygılar, Safevilerin içindeki Sufi tarikatların bastırılmasına da yol açtı ve hem Sünnilere hem de Sufi ve Şii hareketlere karşı sert baskılar ile amaçlarına ulaştılar (Algar, 2003: 8). Safeviler bu süreci takip eden iki yüzyıllık dönemde, varlıklarını sürdürebilmek ve kalıcı bir devlet haline dönüşebilmek için radikal mutlakiyetçi bir devlet ideolojisi yaratmayı başarmıştır (Algar, 2003: 8).

Bu bağlamda İlhanlı Devleti'nin yıkılışı sonrasında ortaya çıkan Şii hareketler, kendi düzenlerini ve inançlarını yerleştirme sürecindeyken Safeviler çağdaşlarına uyguladıkları siyasi ve askeri politikalarla mevcut siyasi yapılarının içerisinde eritmeyi başardılar. Müşa'şalar başta olmak üzere benzer hareketleri ve birçok yapıyı ya kendi siyasetlerine dahil ettiler ya da kontrol altında tuttular. Safevî hanedanlığının kurucusu Şah İsmail (1501–1524), Müşa'şa' varlığını ortadan kaldırmadı, ancak Safevî devletin kontrolü altında vasal olan yerel liderlerini bastırdı (Machlis, 2024: 297).

Mehdi, İdeolojik Temel ve Dini Liderlik, Mezhep Değişikliğine Zorlama

Müşa'şalar siyasi rolün yanında temelde mehdiliğe dayanan dini doktrinleriyle 15. Yüzyılın dini-sosyal hareketleri arasında mühim bir yere sahiptiler (Özgüdenli, 2006: 155-156). Dolayısıyla Müşa'şaların Safeviler ile olan çatışması, sadece siyasi ve bölgesel güç elde etme değil; aynı zamanda Şii düşüncedeki teolojik farklılıklar ve rekabetiyle beslenen yeni bir düzen kurma çabası idi. Muhammed bin Fellah

el-Müşa'sa' Mehdi'nin gelişini haber verdiğini iddia eden Şii bir hareket olarak kurduğu yapıda kendisini bazen Mehdi bazen de Mehdi'nin naibi olarak tanıtarak propagandasını sürdürdü (Mazzaoui, 1972: 68). Dahası onun oğlu Mevlâna Ali b. Seyyid Muhammed de tarikatın liderliğini yaptığı süreçte Hz. Ali'nin ruhunun kendi cisminde hulûl ettiğini, Tanrının mazharı olduğunu ve itaatinin vacip olduğunu iddia etmiştir (Sohrabiabad-Akın, 2019:192; Savory, 2017: 125). Mehdilik onlar için yeni bir düzen kurmanın yanında adalet ve erdemın yeniden kurulması için bir bekleyiş ve umuttu. Bu nedenle Müşa'salar kıyamet vaktinin yaklaştığına inanıyorlardı ve Muhammed bin Fellah el-Müşa'sa tarafından müjdelenen kehaneti yerine getirmek için Safevileri yenerek İran'ın tamamını kontrol altına almak istiyorlardı. Müşa'saların kıyamet tasavvuruna göre Mehdi kıyamet zamanında Yemen'de ortaya çıkacak ve kötü güçler ile savaşa yönlendirilecekti. Böylece Müşa'sa liderleri mehdi inancı ile kendi otoritelerini ve eylemlerini meşrulaştırabileceklerdi. Bu sadece mevcut iktidara karşı bir muhalefet geliştirmekle kalmayıp aynı zamanda kendi sosyal tabanlarının dayanışmasını artıracaktı (Moojan, 1985: 102). Öte yandan kendinin kutb/mehdi olduğuna kabul ettirip kendilerince yaşadıkları bozuk düzeni düzeltip hâkim otoriteyi ortadan kaldırıp yeni bir düzen koymaya çalışmıştır. Nitekim kendi ruhsal misyonlarını gerçekleştirmek için iktidar ele geçirme dürtüsü, özellikle zayıf yönetim dönemlerinde, tasavvuf ve dinî liderlikle birleştiğinde tehlikeli bir durum yaratabilmekteydi (Ocak, 1999-2000 :55).

Ayrıca Kuran'ın sure yapısına göre modellenmiş Kelam'ül Mehdi isimli kitapta toplanan Müşa'sa doktrini ve inancının açık bir şekilde ifade edilmekteydi. Kelam'ül Mehdi kitabının içerisinde Müşa'saların inançlarının temel prensiplerine dayandığı düşünüldüğünde şu noktalar ortaya çıkmaktaydı: Mehdinin kim olduğu, inanç olarak mehdinin İslam toplumunu yönlendirecek adaleti tesis edecek, zulmü ortadan kaldıracak bir figür olduğu vurgulanmaktaydı, ayrıca Mehdi'nin gelişi kurtuluş dönemini başlatacaktı, bekleyiş ve imtihan süreci bir ibadet şekli olarak yer almaktaydı (Sohrabiabad-Akın, 2019: 192).

Öte yandan Muhammed bin Fellah el-Müşa'sa' İslâm dininde aşırı (gulat/gâli) olarak tanımlanan tenâsüh gibi inanışları Allah'a, peygamber ve imamlara atfeden imam ve peygamberlerin ölümsüzlüğüne inanmaktaydı (Bashir, 2001: 21-26). Müşa'salar birçok yerde açıkça oruç, namaz, hac ve zekâtın gerekli olmadığını söylemekteydi (Şirazi, 1996: 133). Müşa'salar, bu nedenle Safeviler tarafından din yolundan sapmış ve gûlat şeklinde tanımlanmaktaydı (Bashir, 2001: 21-26). Ashında

Safeviler ve Müşa'salar inanç açısından çok ayrı değildi, ayrıca müşa'sa liderleri ve Şah İsmail'in konumu ve meşruiyet temelleri de farklı değildi (Rençber,1387: 198).

Öte yandan Savory'nin belirttiği üzere “Şah İsmail tüm idari yapının zirvesinde olmakla birlikte onun yönetimi teoride mutlaktı. O, tanrısallığın yaşayan tezahürü, yeryüzündeki Tanrı'nın gölgesiydi. Mehdi'nin temsilcisi olarak diğer insanlardan mutlak hakikat kaynağına daha yakında ve dolayısıyla tebaasının itaatsizliği günahı, hükümdarın kusurlarının Tanrı'nın vekili, Peygamber'in vekili, imamların halefi ve Mehdi'nin gaybeti sırasında temsilcisi olarak otoritesini geçersiz kılmamasıydı.” (Savory, 1980: 33). Şah İsmail'in İsnâşeriyye Şiîliğini devletin resmi mezhebi olarak ilan etmesi Safevî Devleti için alınan önemli kararlardanı. İsnâşeriyye Şiîliği Safevî liderlerinin iktidarının temellerinden biriydi ve bu temel mürşid-i kamil, tasavvufi alt yapıydı (Savory, 1980). Öte yandan Şah İsmail seyyid soyunu esas almakla birlikte Hz.Ali'nin hilafetinin devamı ve mirasçısı olarak düşündüğü saltanatının tamamen Türkmen aşiretlerinin askeri gücüne dayanarak kurmayı başardı (Musalı, 2018: 28-30). Ayrıca Safeviler İsnâşeriyye inancını yaymak için güçlü bir propagandaya girişmiş, Şiî ulema ve din adamlarının desteklenmesi teşvik edilerek, Safevî ideolojisinin toplumda yayılmasına yardımcı olmuştur (Goodarzi, 1387: 56). Bu nedenle daha sağlam söylemler, mezhep algısı ve kendi toplumunu biad ettirecek söylemler daha kuvvetliydi. Bu kuvvetli zemin Safevilerin diğer Şiî- Sünni gruplar üzerinde etkili olurken, hatta İsnâşeriyye'nin kabule ettirilmesine neden oldu. Tıpkı Müşa'saların İsnâşeriyye mezhebine muhtemelen takiiye yaparak geçiş yaptığı gibi 1508 yılında Şuştar'ın Müşa'sa valisi tarafından İsnâşeriyye geçişin delili olarak İsnâşeriyye yazıtlı sikkeler basıldı. Konfederasyonun orta yöneticileri aynı yıl büyük ihtimalle Şah İsmail'in emriyle ve İsnâşeriyye inancına bağlılık iddiasında bulunma çabaları nedeniyle Şuştar'ın yeni Safevî valisi tarafından öldürüldü. Fakat daha sonra Müşa'sa seyyidlerinin devam eden Şiî söyleminin sorunlu görülmesinden dolayı 1539-1540 yılında Şuştar'a, 1541-1542 yılında Dizful'a gönderildi (Newman, 2020: 370-386).

Sonuç

Sonuç olarak Safeviler ve Müşa'sa arasındaki propaganda ve meşruiyet arayışları, farklı stratejiler ve ideolojik temeller üzerinde şekillenmiştir. Her iki grup, kendi kitleleri üzerinde etki kurmak için farklı yollar izlemiş, ancak nihayetinde bu yolların sonuçları ve toplumsal etkileri birbirinden ayrılmıştır. Bu karşılaştırma, dönemin dinî, sosyal ve siyasi dinamiklerini anlamak açısından önemli bir perspektif sunmaktadır. Müşa'saların, siyasi gücünün kırılması ve kontrol altında tutulması gereken bir yapı

olarak ele alınması, tarihsel bağlamda oldukça önemlidir. Şah İsmail döneminde Safevîler ile rekabet edebilecek bir gücü sağlayamayan Müşâşalar daha çok bölgesel siyasetle sınırında kalmışlardır. Bu durum, onların kendi ideolojik ve doktrin ifadelerini geliştirmekte zorlanmalarına yol açmıştır. Safevîler ise İsnâaşeriyye inancını yaymak için güçlü bir propagandaya girişmiş, Şîî ulema ve din adamlarının desteklenmesi teşvik edilerek Safevî ideolojisinin toplumda yayılmasına yardımcı olmuştur. Öte yandan Safevîlerin, kendi siyasi konfederasyonlarını güçlü bir şekilde sürdürmeleri ve genişlemeleri, Müşâşaların daha yerel bir yapıda kalmasına yol açmıştır. Şah İsmail'in Müşâşalara karşı uyguladığı askeri ve siyasi stratejiler, bu grup üzerindeki hâkimiyet kurma çabasının yanı sıra, İsnâaşeriyye inancını bölgede güçlendirme hedefine yönelik bir adım olmuştur. Buna karşın Müşâşalar, Şîîlik içerisinde bazı aşırı (gâlî/gulat) dini kavramlar yaratmış ve belirli mucizeler veya kerametler atfederek etraflarına taraftar toplamayı başarmışlardır. Bu sayede, özellikle Muhammed Bin Fella el-Müşâşa' döneminde, Hûzistan ve Loristan bölgelerine yönelik daha geniş bir etki alanı yaratmayı hedeflemişlerdir. Bu dönemde benimsedikleri esnek ve pragmatik dini politika, Müşâşaların bölgedeki güçlerini artırmaları açısından önemli bir strateji olarak öne çıkmaktadır. Fakat Şah İsmail'in Müşâşalar ile gerçekleştirdiği müzakerelere rağmen uyguladığı baskı politikası, vasallık ilişkileri ve rehine alıp vermek suretiyle yürüttüğü diplomatik süreçler sonucunda askeri harekâtla Müşâşaların yerel topraklarını kontrol altına aldığı görülmektedir. Bu strateji sayesinde, valiler aracılığıyla Müşâşaların otonom yapılarını denetimi altında tutmayı başarmıştır. Bunun yanı sıra son dönemlerde Müşâşaların doktrinsel ve mezhepsel değişiklikler yaşadığı ve İsnâaşeriyye mezhebine geçerek mevcut Safevî siyasetiyle uyum sağladıkları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKA, İsmail (2000). *Timur ve Devleti*. Ankara: TTK
- AKA,İsmail (2001). *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*. Ankara: TTK
- ALGAR, Hamid (2003). "Naqshbandis and Safavids: A Contribution to the Religious History of Iran and Her Neighbors," *In Safavid Iran and Her Neighbors*, ed.by Michel Mazzaoui, 7-48. Salt Lake City: University of Utah Press.
- ANONİM. (1386). *Alem Ârâ-yı Şah İsmail*, haz.Asgar Montazer Sahib, Tahran: Şirket-i İntişarat-ı Elmi ve Ferhengi.
- ARAYANCAN, Ayşe, "Tarihi Süreçte Müşa'şalar", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2014/72. 175-189
- ARJOMAND, Said Amir (2016). *Sociology of Shi'ite the İslam Collected Essays*, Bostan Leiden: Brill
- ASLANİ, Mukhtar (1386). "Tesir-i İddia-yı Mehdeviyet der İcâd-ı Devlet-i Müşa'şaiyan". *Meyrik-i Mevud*. 85-97
- BABAYAN, Karty (2002). *Mystics, Monarch, and Messiahs, Cultural Landscapes of Early Modern Iran*. Cambridge: Harvard University Press
- BABAYAN, Karthry (1995). "The Safavid Synthesis: From Qizilbash İslam to İmamite Shi'ism". *Iranian Studies*, 1995/27/ 1-7,136.
- BASHİR, Shahzad. (2001). "The Imam's Return: Messianic Leadership in Late Medieval Shi'ism," *in The Most Learned of the Shi'a: The Institution of the Marja Taqlid*, ed. Linda Walbridge Oxford: Oxford University Press.
- BUDAK, Muşî-yi Kazvini (1386). *Cevahirül-Abbar: Bahş-i Tarib-i İnan aê Karakoyunlu ta Sal-ı 984*, tah. Muhsin Behrâm Nejdâ, Tahran: Merkez-i Neşr-i Miras-ı Mektub.
- Conabedî, Mirzabek (1378). *Ravzatü's Safevîyye*, Nşr.Gulâm Rıza Tabâtabîyî Mecc, Tahran: İntişârât-i Dânişgâh-ı Tahran
- DAFTARY, Farhad (2014). *Şii İslam Tarihi*. İstanbul: Alfa Yayınları
- ERAVCI, Mustafa (2018). "Osmanlılar ve Hüzistan'daki Şii Arap Kabilesi Müşa'şalar", *XVIII. Türk Tarib Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler (III. Cilt) Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti*, 2018/ 3,581-589.
- Esterabadî, Seyyid Hasan (1366). *Tarib-i Sultanî (Ez Şeyb Safi Ta Şah Safi)*, nşr. İhsan İşrakî, Tahran: İntişarat-ı İlmi.
- FERHANİ, Mehdi Monferid (1377). *Mohacerat-i Ulamay-i Şîa ez Cebel-i Amil be İnan*, Tahran
- FIĞLALI, Ethem Ruhi (1384). *İmamîyye Şîası (Câferîyye Mezhebi) Doğuşu, Gelişmesi ve Görüşleri* İstanbul: Selçuk Yayınları
- GAFFARÎ (1343). *Tarib-i Cibân-Âra*, Neşr. Hasan Neraki, Tahran: Hafız
- GAYYEM, A. (1388). *Pansed-i Sale-i Tarib-i Huzestân ve Negd-i Kitab-ı Tarib-i Pansed-i Sal-i Hüzistan-ı Ahmet Kesrevî*, Tahran
- GOODARZİ, Hüseyin (1387). Karkerdan Hayat-ı Bahş-i Mezhep-i Şîa Der Dovre-i Safevîyye", *Fasılname-i Mutallat-ı Milli*, 34/4 1387:56.
- HAKYEMEZ, Cemil (2014). *Osmanlı-İnan İlişkileri ve Sünnî-Şii İttifakı*. İstanbul: Kitapyenevi

- HERMANN Denis-Juarez, Vania Galindo (2004). "Aspectos De Ia Penetración Del Shiismo En Irán Durante Los Periodos İlkhâni Y Timurî El Éxito Político De Los Movimientos Sarbedâr, Mar'ashi, Musha'sha'yân" *Estudios de Asia - Africa*, No.3 , (125), 2004/39. 673-709.
- HOURCADE, Bernard (2000). "İran", *TDV İslam Ansiklopedisi*. 429-437.
- HUNCI, İsfahanî (2004). *Tarih-i Âlem Ârâ-yı Eminî: Şerb-i Hükmrâni-yi Selatin-i Akkoynlu ve Zubur-i Safeyân*. Ed. M. E. Aşık, Tahran: Miras-i Mektub.
- IŞIK, Zekeriya (2015). *Şeybler ve Şahlar: Osmanlı Toplumunda Devlet –Tarikat İlişkilerinin Gelişimi ve Değişim Süreçleri*. Konya: Çizgi Yayınevi
- KASIMOV, Orkhan Mır (2011). "Hurûfî Musa: Kur'ân ve Kitâb-ı Mukaddes'in Geç Dönem Ortaçağa Ait "Sapkın" Yorumuna Bir Örnek", *Marife*. Çev: Nihat Uzun.179-202.
- KAZVİNÎ, Yahya B. Abdüllatif-i (1314). *Lübbü'l-Tevârih*. neşr. Seyyid Celeleddin Tehrani. Tahran: Miras-i Mektub.
- KESREVÎ, A. (1333). *Tarih-i Pansed Sale-i Huzistân*. Tahran: Hodkar-ı İran
- KRETUEL, Richard F. (1997). *Hanivaldanus Anonimi'ne Göre Sultan Bayezid-i Velî (1418-1512)*. Çev. Necdet Öztürk. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay
- KURT, Menderes (2018). "Safevî Dönemi Şii Ulema ve Velâyet-i Fakih'in Ortaya Çıkışını Hazırlayan Tarihsel Süreç Üzerine". *İran Çalışmaları Dergisi*. 2/2, 61-90.
- MACHLİS, Elisheva (2024). "Iran, Religious Agents, and the People: Voices from Khuzestan". *The Journal Of The Middle East And Africa*. 15/3. 291-318.
- MAZZAOUI, Micheal (1972). *The Origins of the Şafavids; Sisim Sufism, and The Gulat*: Wiesbaden: F. Steiner Verlag.
- MİLLER, Sam (2023). *The Safavid Merger: Sufism, Popular Islam, and the Rise of the Safavids, Capstone Project*. <https://core.ac.uk/reader/571403527>
- MİNORKSKY, Vlademir (1979). "Müşa'şalar". *MEB İslam Ansiklopedisi*. C.8. 843-843
- MOMEN, Moojan (1985). *An Introduction to Shi'î İslam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*. New Haven: Yale University Press
- MUHYÎ-İ GÜLŞENÎ (1982). *Menâkıb-i İbrâhim-i Gülşenî*, Haz. Tahsin Yazıoğlu. Ankara: TTK
- MUSALI, Namıg (2018). "Safevî Hanedanı'nın Kökeni:Tarikattan Saltanata Giden Yolda" *Uluslararası Geçmişten Geleceğe Alevilik Sempozyumu*. Ankara: Alevi İnaç Birliği Vakfı. 28-30.
- NEWMAN, AJ. (2020). *Sufism and the Safavids in Iran A further challenge to 'decline'* Citation for published version: *Sufism and the Safavids in Iran: A further challenge to 'decline'*. in L Ridgeon (ed.), Routledge Handbook on Sufism. 1 edn, Routledge, London, pp. 370-386.
- OCAK, Ahmet (1999-2000). "Kutb ve İsyân: Osmanlı Mehdiçi (Mesiyanik) Hareketlerinin İdeolojik Arka Planı Üzerine Bazı Düşünceler". *Toplum ve Bilim*. 83. 48-58.
- ÖZGÜDENLİ, Osman (2006). "Müşa'şalar", *TDV İslam Ansiklopedisi*. C.32. 155-156.
- RENCBER, Muhammed Ali (1387). *Müşa'şayan*, Tahran: İran Kitap.
- RUMLU, Hasan-ı (2006). *Absenü'l Tevarih*, Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK.
- SAVORY, Roger Mervyn (1958). *The Development of The Early Safavid State Under İsmâ'il an Tabmasp, As Studied in the 16 th Century Persian Source*. London, Birl Londin Üniversty Doktora Tezi.
- SAVORY, Roger (1971). "The Emergence of the Modern Persian State under the Safavids" *Journal of Iranian Studies*. 1971/2. 11.
- SAVORY, Roger (1980). *İran Under The Safavids*, Newyork: Cambrigde University

SOHRABIABAD Hamidreza, AKIN Bülent (10199). “Tarihi Bulgular ve Hakiki'nin Bilinmeyen Şiirlerinden Hareketle Karakoyunluların Mezhebi Eğilimleri Üzerine Yeni Tespit ve Görüşler”. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*. 2019 / 19. 179-224.

ŞÜSTERÎ, N. (1375). *Mecalis'ül Mü'minin*, Tahran.

TİHRANÎ, Ebû Bekr-i (2001). *Kitâb-ı Diyârbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar.

YİNANÇ, Mükremin Halil (1991). “Cüneyd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. C.3. 242-245

YİNANÇ, Mükremin Halil (1945). “Cihâñşah”. *MEB İslam Ansiklopedisi*. C.3. 173-189